

DEAR
PROCESS

ARKITEKTUR SOM
KOLLEKTIV PRODUKTION

Arkitektens fält och
arkitekturens roll i konsumtionssamhället

Erik Torvén

Tack till:
Helena Mattsson
Mejan Arc

Grafisk form och illustrationer: Erik Torvén

INNEHÅLL

Inledning	
Estetisk elitism och populistisk nostalgi.....	1
Från ideologi till konsumtion	
Avantgardet som modell	5
Utopin som metod.....	6
Arkitektrollens kris	9
Arkitekturen i konsumtionssamhället	10
Ankans revanch	11
Arkitektur och simulacra	12
Arkitektrollen i konsumtionssamhället	
Arkitekturens hegemoniska narrativ	15
Arkitektens fält	16
Arkitekturtrit och drömmen om det organiska	19
Arkitektrollen i konsumtionssamhället	20
Arkitektur som kollektiv produktion	
”Projektiv arkitektur”	23
Kollektiv produktion av rum	24
Biopolitik och arkitekturens processer.....	25
Arkitekturens autonomi	26
Rummets performativitet.....	30
Community – plats eller produktion?.....	32
Konkretion – tre exempel i Stockholm	
Hammarby sjöstad.....	35
Husby och Järva.....	37
Nya Karolinska Solna	39
Sammanfattning och påståenden	41
Litteratur	45

INLEDNING

Estetisk elitism och populistisk nostalgi

I den svenska debatten om den byggda miljön finns idag två poler som jag vill benämna ”estetisk elitism” och ”populistisk nostalgi”. Den estetiska elitismen kan man hitta inom arkitektkåren, och som en del av en kulturell allmänbildning, medan den populistiska nostalgin återfinns hos delar av både allmänhet, politiker och debattörer. Med den estetiska elitismen avser jag ett oreflektat användande av en arkitektspecifik estetik. Den populistiska nostalgin å sin sida bär på en dröm om gamla tiders förlorade idyller, den vill ha stilblandning och gärna organisk framväxt. Idealen är variation, lekfullhet, mänsklig skala etc. Den har formaliserats till ett system för stadsbyggnad inom nyurbanismen. I Sverige har den populistiska nostalgin fått ett av sina tydligaste uttryck i staden Jakriborg, den privat finansierade medeltidsstaden på Skåneslätten. Att Jakriborg berör en engagerande frågeställning framgår bl a av att den hyllas på sajten ”nordisk.nu, portal för nordisk identitet, kultur och tradition”, där den sätts i motsatsställning till arkitekter och etablissemang. En annan variant av den populistiska nostalgin kan iaktas hos ”YIMBY”, som försöker återupprätta den traditionella täta staden.

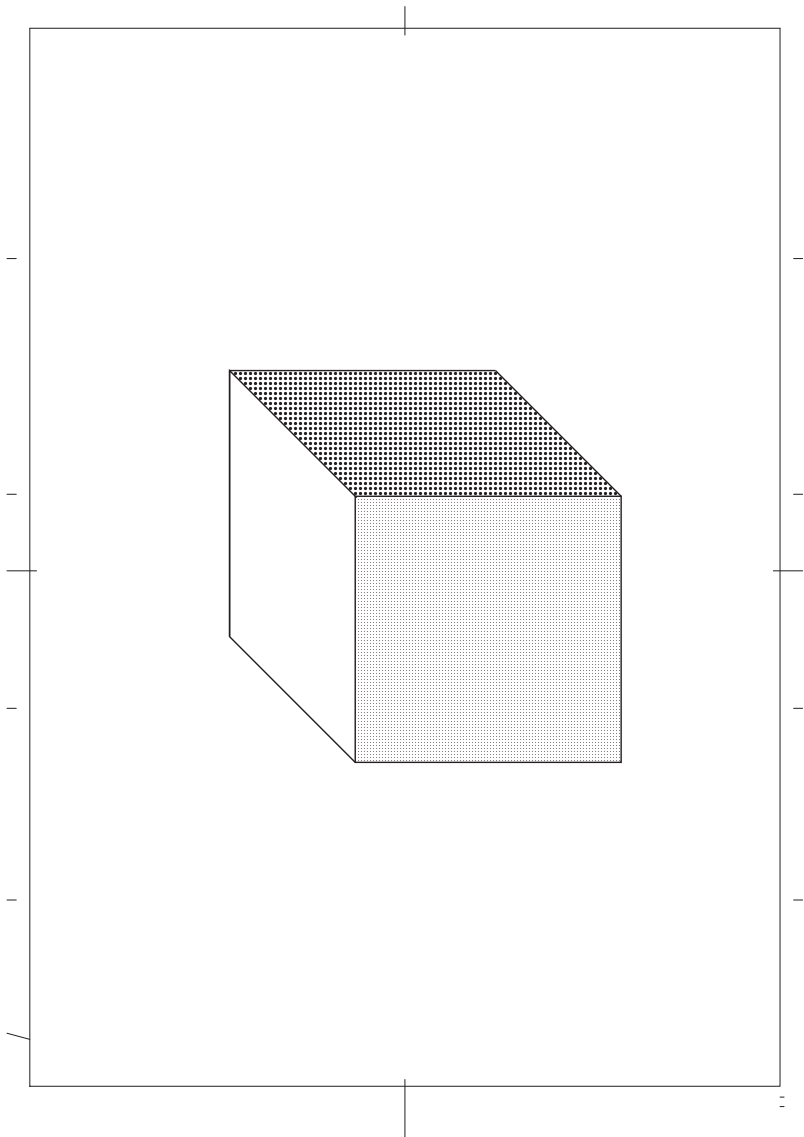
Arkitekters läsning av arkitektur skiljer sig från den som görs av kvalificerade bedömare ur andra samhällskategorier, som tex politiker, journalister och konstnärer. För dessa är arkitekturen oftast förknippad med ett samhällskeende, som ett uttryck för ett historiskt och politiskt ideal, eller med frågor om klass och ekonomi. Bland arkitekter är det sättet att läsa av och förstå arkitektur mer sällsynt. Denna polarisering ger upphov till en mängd märkliga diskussioner, där man ofta pratar förbi varandra. Ett exempel är en ledare i Barometern från 6/8 2011 av Lars Anders Johansson. Det som här kallas den estetiska elitismen kopplas till miljonprogrammet och totalitära ideologier, arkitekturen beskrivs som ”*människofientlig*”. Mot detta ställs den populistiska nostalgin i form av en ”*eklektisk formfest*” byggd under en borgerlig storhetstid runt sekelskiftet. Därefter beskrivs ”*Hammarby sjöstadskopior ..[i].. torftig nyfunkiskitch*” som konsumtionsvaror för den borgerliga självmedvetna medelklassen med sitt behov av att ”*konsumera utsikt och kvällssol*”. Artikeln fångar ganska väl den polariserade svenska debatten, men illustrerar också svårigheten att hitta förklaringsmodeller, då den förenklade kopplingen mellan stil och politisk

ideologi inte verkar räcka för att förklara dagens arkitekturscen. Hur kommer det sig att vi har denna uppdelning mellan arkitekter och samhälle, mellan arkitektur och byggande?

Det som intresserar mig här är situationen för de yrkesverksamma arkitekter som deltar i produktionen av den byggda miljön, på arkitektkontoren eller i kommunförvaltningarna, snarare än för de arkitekter som är verksamma inom akademiska eller konstnärliga discipliner. Mitt påstående är att arkitektrollen för dessa arkitekter i Sverige ännu inte har hittat sin form i konsumtionssamhället, utan dröjer sig kvar i förlagade strukturer, som ger upphov till motsättning mellan arkitektur och samhälle och till en känsla av vanmakt hos arkitekterna. Jag vill identifiera strukturer och föreställningar som är improduktiva i dagens arkitektur samt hitta förklaringsmodeller och metoder som kan leda till en utvidgad och produktiv förståelse av arkitektrollen och arkitekturen, där arkitektur, samhälle och arkitektroll ses som samverkande i ett ömsesidigt växelspel. Jag vill undersöka på vilket sätt arkitektur blir meningsbärande och delaktig i konsumtionssamhället samt hur arkitekter som profession förhåller sig till det. För att förstå dessa samband förs en diskussion där modernismen som arkitektonisk stil ses som både en reaktion på och en medaktör inom kapitalismen samt om hur konsumtionssamhällets genomslag ändrade förhållandet mellan arkitektur och kapitalism, och därmed även förutsättningarna för arkitektrollen och arkitekturen. Parallellt diskuteras vilka krafter som styr arkitekternas val i formandet av sin yrkesidentitet, arkitektrollen. Arkitektrollen betraktar jag här som ett instrument för att försätta arkitekten i en produktiv relation med övriga aktörer i byggbranschen, inte minst med den kapitalförvaltning som ofta är byggandets förutsättning. Därmed formas arkitektrollen av maktspelet mellan dessa aktörer, och av konkurrensen inom arkitektens fält. Min utgångspunkt är den svenska arkitekturscenen på 90- och 2000-talet, sedd i sammanhanget av den västerländska utvecklingen inom arkitekturen på 1900-talet.

I konsumtionssamhället idag finns inget ideologiskt alternativ, inget "utanför" att bygga ett motstånd på. Istället är samhällets kontrollmekanismer uppbyggda så att de slukar varje tendens och gör varje individuellt initiativ till en trend. Kontrollen är förskjuten från institutioner och stora styrsystem mot ett finmaskigt nät av regelverk och incitament som förmår individen till självpåtagen kontroll. Men när kontrollen förskjuts mot individen ökar också individens potential att själv ta kontrollen. En frihet finns så att säga inbakad i

systemet, men är beroende av hur styrmekanismerna utformas och hur de används. Dagens arkitekter intresserar sig för processer och för att utgå från verkligheten. Men därtill krävs ett politiskt ställningstagande för att ge arkitektens arbete en riktning eller en mening i förhållande till samhällsutvecklingen. Istället för en bakomliggande ideologi eller utopi, handlar det om vem som har inflytande över de styrande processerna. I detta perspektiv är den byggda miljön både ett instrument som formar samhället och oss som individer när den används, och en pågående tillblivelseprocess där frågan om hur och vem som har inflytande är avgörande. Olika ställningstaganden i dessa frågor genererar olika arkitektroller och därmed även olika arkitekturer.

FRÅN IDEOLOGI TILL KONSUMTION

Avantgardet som modell

Polariseringen mellan estetisk elitism och nostalgisk populism kan ses som en samtida förvrängning av den historiska ”kampen” förd av det modernistiska avantgardet. Denna ”kamp” är en omhuldad berättelse inom och utom arkitektkåren, där arkitekten är en hjältemodig visionär, som banar väg för en utveckling mot en bättre värld.

Det modernistiska avantgardet är i Sverige representerat av gruppen kring *”Acceptera”* och stockholmsutställningen. I en artikel av konstvetaren Christian Björk, *”Klassambället mitt i funkisens manifestation”* i SvD 17/8 2011, berättar Christian Björk om NK:s deltagande i stockholmsutställningen 1930. Redan då etablerades enligt artikeln en kommersiell *”profitfunkis”* (i dåtidens terminologi), som använde det funktionalistiska formspråket som kommersiell livstilsdesign för borgerligheten, på tvärs mot det ideologiska programmet i *”Acceptera”* om en massproducerad design för alla. Modernismen inom arkitekturen har alltså tidigt, inte minst i Sverige, en dubbel karaktär av både ideologiskt verktyg och konsumtionsinriktad stil. Sedan arkitekturens ideologiska funktion förlorat i betydelse övergick den konsumtionsinriktade stilen till en kommersiell huvudfåra, som än idag lever som estetiskt borgerligt ideal. Det som en gång var banbrytande och speglade en uppfattning om modernitet är nu renodlat till livstilskonsumtion. De modernistiska arkitekternas villor och designade hushållsredskap, där tolkningen av det moderna tillståndet gav en abstrakt formvärld anpassad till varuekonomins och industrins villkor är ett av våra arv från modernismen. Ett annat är de stora samhällsbyggnadsprojekten, helst med en stark och ideologiskt driven arkitekt vid rodret.

En av modernismens reaktioner mot det kapitalistiska samhällets alienering och nivellering var försöken till byggandet av en ny och modern kollektivitet. Nationalism, nazism, kommunism och i Sverige folkhemsbygget kan förstås som konstruktioner av kollektiv identitet som syftar till att ge samhället en gemensam ideologisk grund. I arkitekturen motsvaras detta av de återkommande utopiska samhällsbyggnadsprojekten, där miljonprogrammet för Sveriges del utgör det påtagligaste exemplet. I *”Den Svenska Modernismen vid Vägskälet”* argumenterar Mattsson/Wallenstein för att den svenska modernismen, så som den formulerades i *”Acceptera”* 1930, utgör en egen variant på

denna utveckling. Genom att medvetet framställa den svenska modernismen som en vidareutveckling av traditionen och samtidigt bejaka konsumtionen som ett redskap för att förverkliga denna vision, bygger "Acceptera" tillsammans med socialdemokratin en stabilare grund, som i Sverige vidmakthåller arkitekturens ideologiska funktion ända fram till miljonprogrammet.

"Traumat efter miljonprogrammet" är en benämning på en samtidig förlust av mening inom arkitekturen och trovärdighet hos den svenska arkitektkåren, som uppträdde när miljonprogrammet utsattes för massiv kritik och framstod som ett misslyckande. Den generation arkitekter som nu verkar har denna problematik som ett arv, och försöker återupprätta arkitekturen och arkitektkåren genom att satsa på abstrakt och expressiv arkitektur. Men resultatet riskerar att bli en kommodifiering av arkitekturen till ickekontextuell och lockande handelsvara.

Utopin som metod

I arkitektrollen ingår en uppfattning om att ha ett eget, etiskt grundat, uppdrag. Denna tar sig gärna formen av en omsorg om tredje man, eller ett värnande om "god arkitektur" och gör att arkitekter ibland verkar ha en egen dold agenda, som ligger utanför uppdraget. Både den estetiska elitismen och den dolda agendan hos arkitektkåren kan ses som ett arv från avantgardet och den tidiga modernismen. Den estetiska exklusiviteten kan härledas till utvecklingen av det modernistiska formspråket och den dolda agendan till den ideologiska drivkraft som tillskrivs modernismens pionjärer.

Med hjälp av arkitekturhistorien kan man analysera det arv från modernismen som arkitektrollen fortfarande innehåller. I "Architecture and Utopia" beskriver Tafuri arkitekturhistorien från upplysningen och fram till modernismen som en reaktion på kapitalismen. Han beskriver objektets kris och "försvinnandet av auran", där arkitekturen som objekt underordnas metropolis, som är den allt uppslukande kapitalismens organisationsform. Som svar på denna utveckling närmar sig arkitekturen idén om staden, med utopin och "planen" som redskap. Enligt Tafuri är modernismen inom arkitekturen intimt sammanflätad och samverkande med kapitalismen. ". . . the entire course of modern architecture and the new systems of visual communication was born, developed and brought into crisis in a grandios attempt – the last of bourgeois culture - to resolve, on the level of ideology [...] the imbalances, contradictions and delays typical of the

Livsstilsmagasin

Funkisestetik

Världsförbättring

Modernitet

Trendkänslighet

Kändiskult

capitalistic reorganization of the world market."

Tafuri beskriver hur denna ideologisering av arkitekturen genomgår en kris eller vändpunkt på 30-talet, då motsättningarna mellan viljan till arkitekturobjekt och arkitektonisk ordning och behovet av en "plan" enligt kapitalismens logik blev för starka. Efter det tog den ekonomiska politiken över den ideologiska ledningen och arkitekturens betydelse förminskades. **I slutet av "Architecture and Utopia"** beskriver Tafuri en arkitektroll i kris efter förlusten av arkitekturens ideologiska funktion och han skriver att vi måste göra upp med de myter och illusioner som omger arkitekturen. Vi måste sluta tro att vi skulle kunna förändra samhällets utveckling med design, eller för den delen antidesign. Först därefter kan vi fråga oss vad "*the organizer of building activity*" kan uträtta. I samma kapitel beskriver han en arkitektur "*for a liberated society*" som en illusion, bara möjlig genom en genomgripande omorganisation av arkitekturens språk, metod och struktur. "*Who proposes such a slogan avoids asking himself if, its obvious utopianism aside, this objective is persuasive without a revolution of architectural language, method and structure which goes far beyond simple subjective will or the simple updating of a syntax.*"

Idag, 40 år senare, har arkitekturens förutsättningar genomgått stora förändringar, medan synen på arkitektur och arkitekter dröjer kvar i föråldrade former. Kanske finns det nu andra möjligheter att närma sig "en revolution av arkitekturens språk, metod och struktur", som för Tafuri framstod som ett ouppnåeligt mål. Även om arkitekturen inte kan *skapa* ett befriat samhälle, kan en uppdaterad och reflekterande arkitektonisk praktik bidra till förståelse för och utvecklingen av dagens samhälle.

Arkitektrollens kris

Tafuris arbete är en del av den massiva omprövningen av modernismen, som skedde parallellt med konsumtionssamhällets framväxt. Denna omprövning tenderade att fokusera på individen, konsumenten/användaren, snarare än ett ideologiskt definierat, producerande kollektiv. Modernismens försök att skapa en ny människa genom att konstruera en kollektiv identitet hade misslyckats, och istället resulterat i att den gamla gemenskapen brutits sönder. Inom arkitekturen gjordes försök att återuppträffa arkitekturens mening och den förloerade känslan av "community". Fortfarande levde hoppet om att man kunde ändra världen med design, och modernismens idéer vändes

till sina motsatser: Individiden sattes före kollektivet, människan före tekniken, tecknet före formen och ideologin ersattes av teori.

Istället för de samhällsomvandlande ideologierna utvecklades idén om oberoende och motstånd som förutsättningar för att skapa en progressiv utveckling, idéer som även idag har en stark ställning. I *”Radical Games, Popping the Bubble of 1960’s architecture”* skriver Lara Schrijver:

“It is this tactics of resistance that remains one of the strongest legacies of the 1960’s – the justification of the artist is determined not by the quality of his work but by his ability to resist. This is a nihilistic definition of the discipline of architecture, which denies its productive character. It also deeply limits the ‘agency’ of cultural production, denying it the complexity of its own traditions and its relation with reality” Lite senare skriver hon: *“The realization of the architectural project is to some extent complicit with existing power structures. This runs directly counter to the idea that resistance is necessary in order to transform society and its environment.”*

Detta förklarar varför så lite av 60-talets motståndskultur utvecklades vidare in i produktionen av arkitektur. Att vara ”emot” är vanligtvis inte en del av arkitektens uppdrag, eftersom man oftast arbetar med de dominerande maktstrukturerna i samhället.

Arkitekturen i konsumtionssamhället

I *”Architecture, Crisis and Resuscitation”* beskriver Tahl Kaminer hur arkitekturen under det sena 1900-talet vänder från det ideala och ideologiskt styrda, till ”det verkliga” och idéer om arkitekturens autonomi. Den arkitektur som utvecklades var samtidigt med och anpassad till den nyliberala ordningen. Som Tahl Kaminer beskriver det: *“The neo-avant-garde was assimilated into a different society than the one it had resisted. Neoliberalism could integrate the architecture that boasted its autonomous characteristics because both shared a post-industrial ‘logic’; they shared the demand for freedom, creativity and individual self-fulfilment, no matter how different their ideas had been originally conceived and articulated.”* Projektet att återskapa mening och gemenskap genom arkitekturen tog en ny vändning: det konsumtionskritiska perspektivet övergavs och arkitekturen blev allt mer tillgänglig som vara på en marknad. Anpassningen till konsumtionssamhället är idag en självklar utgångspunkt för hur arkitektrollen och arkitekturen produceras, verkar och förstås. Rötterna till dagens konsumtionsanpassade arkitektur finns bland de av 60- och 70-talets progressiva tendenser som studerade extremt kommersiella miljöer.

I "*Learning from Las Vegas*" finns en förhoppning om att det bilburna och kommersialiserade samhället skall återskapa arkitekturens mening och arkitektens roll och att det bara är en fråga om att anpassa sig till ett nytt sätt att färdas i och använda staden. Genom att studera staden som den ter sig i Las Vegas, hittar författarna till "*Learning from Las Vegas*" ett perspektiv som hjälper dem att förstå den nya kommersiella verklighet som Las Vegas representerar. Att vända sig till "verkligheten" uttrycks i bokens första rad som en revolutionär handling. Det revolutionära bygger på att arkitekturen läses från en position utanför arkitekturens fält.

Trots den revolutionära ansatsen verkar författarna till "*Learning from Las Vegas*" vilja återföra konsumtionssamhällets arkitektur till den arkitektoniska mittfåran, snarare än tvärtom. Genom att hävda Las Vegas som det nya Rom vill de inordna konsumtionssamhället i arkitekturhistorien och återupprätta en tektonisk logik, utifrån de nya förutsättningarna som konsumtionssamhället ger. I det dekorerade skjulet hittar de en ny representationsmodell, med vars hjälp de vill omvandla konsumismen till ett arkitektoniskt språk. Men konsumtionssamhället lät sig inte "arkitekturifieras" så lätt. Deras analys assimilerades snart i den kommersiella arkitekturens tecken- och varuvärld, och blev till ett eget varumärke genom postmodernismen. Analysen i "*Learning from Las Vegas*" handlar om applicerade tecken snarare än om arkitektoniska helheter, vilket ledde till att postmodernismen som stil till slut kom att handla om fasader. Byggnaden skulle kommunicera som bild och tecken, samtidigt som funktionstänkande och programskrivning inte ifrågasattes. Arkitekturens funktion och betydelse i sitt sociala sammanhang förändrades därmed inte mycket, även om den på ytan anpassades till en nyliberal idévärld med kreativ frihet och individualitet i fokus.

Ankans revanch

Det dekorerade skjulet innebar en splittring mellan interiör och exteriör, program och tecken. Denna splittring är ännu längre driven i ankan, den andra tankemodellen från "*Learning From Las Vegas*", där plats, exteriör, interiör och program är helt underordnade funktionen som tecken och inte sammanhängande i arkitektonisk mening. Splittringen kan ses som ett fullföljande av den uppsplittring av sammanhang och mening som påbörjades samtidigt med kapitalismen. I "*Architecture and Utopia*" beskriver Tafuri hur planens abstrakta geome-

tri i de amerikanska 1800-talsstäderna frigör byggnaderna från staden: *"The geometric design of the plan does not seek – in Washington, Philadelphia, and later New York – an architectural counterpart in the forms of the individual buildings. Unlike what happened in St Petersburg or Berlin, here the architecture was free to explore the most diverse and remote areas of communication"* (Citerat av Tabl Kaminer)

Att frigöra arkitekturen genom att skilja den från sitt sammanhang innebär förlust av en meningsbärande nivå, men kan också ses som ett första steg mot att upprätta arkitekturen som en autonom estetisk disciplin. I *"Delirious New York"*, beskriver Rem Koolhaas skyskrapornas exteriör som surrealistisk, en gestalt utan koppling till vare sig staden eller byggnadens inre. I förhållande till modernismens krav på entydighet i funktion och gestaltning framstår skyskrapan som nästan schizofren, genom denna splittring mellan program – interiör – exteriör - stad. För Koolhaas är denna schizofreni ett direkt svar på paradoxen mellan kapitalismens krav på föränderlighet i metropolis och en mer traditionell uppfattning av arkitektur som statisk, som en bärare av minnet. *"The genius of Manhattan is the simplicity of this divorce between appearance and performance: it keeps the illusion of architecture intact, while surrendering wholeheartedly to the needs of the metropolis."* Utifrån denna idé om arkitekturs splittring framstår ankan inte längre som en absurditet, utan som en möjlig arkitektur. Efter postmodernismen har ankan fått revanch, som den tankemodell som bäst tillmötesgick arkitekturs utmaningar i konsumtionssamhället, och som samtidigt förmådde upprätthålla illusionen av arkitektoniska värden och arkitektens roll som värdeskapare.

Arkitektur och simulacra

Splittringen av arkitekturen både interiört och exteriört från plats och program frigör arkitekturen som ett konsumerbart objekt i sig själv. Det som då återstår, som Rem Koolhaas kallar *"en illusion av arkitektur"*, kan tolkas som en skenvärld, där arkitekturen saknar mening. Arkitekturen i konsumtionssamhället liknar ett simulacra, så som det beskrivs av t ex Jean Baudrillard, där simulacra är en kopia utan original, och där ingen möjlig väg ut ur den skenvärld som simulacran skapar verkar finnas.

Men istället för ett tröstlöst sökande efter ett original som inte finns, efter den sanna och verkliga arkitektur som illusionen föreställer, verkar Koolhaas föreslå att arkitekturen skall bygga på dessa nya

förutsättningar. Även om han kallar det för en illusion av arkitektur möjliggör det en arkitektroll anpassad till konsumtionssamhället, och arkitekturen kan återuppstå som estetisk disciplin efter krisen som förlusten av arkitekturens ideologiska funktion orsakade. När arkitekturens gestalt kopplas loss från frågor om program och plats uppnår den ett sorts oberoende av påverkan från andra samhällsområden, och blir i högre grad en angelägenhet för enbart arkitekter. Det kan ses som att arkitekturen blir mer autonom, men också som att den tappar i betydelse. Hur kan man då utifrån denna position åter ta sig an uppgiften att återskapa arkitekturens mening och samhällets känsla av gemenskap?

I *"Plato and the simulacrum"* beskriver Gilles Deleuze simulacra som en möjlighet att göra upp med det gamla representationssystemet och hitta nya sätt att skapa mening: *"The simulacrum is not a degraded copy, rather it contains a positive power which negates both original and copy, both model and reproduction."* För Deleuze representerar simulacra "det andra", allt förutom originalet, vilket utgör en oändlig variation. I en värld av Simulacra skapas identiteten inte genom likhet med ett original, utan genom skillnader mellan objekten, som kan ordnas i ändlösa serier och där skillnaden i sig är den meningsskapande förutsättningen.

Detta tänkesätt kan göra arkitektens arbete lättare att förstå. Variationen blir ett ändamål i sig, som ger mening åt det arkitektoniska objektet i ett spel mellan likhet och skillnad i relation till andra jämförbara objekt. Arkitekturen som simulacra behöver inte ses som ett hot mot det unika och sanna, utan som en frihet att ändlöst repetera den arkitektoniska skalan. Det är utifrån denna position som arkitekterna måste ta sig an uppgiften att ge arkitekturen mening och bidra till att ge samhället en känsla av gemenskap.

MODELLSTUDIE splittring mellan exteriör, interiör och program

ARKITEKTROLLEN I KONSUMTIONSSAMHÄLLET

Arkitekturens hegemoniska narrativ

Ett annat spår som leder från den polariserade debatten i dagens arkitektursverige är den mytologi som omger den arkitektoniska diskursen, och som kan benämnas ”arkitekturens hegemoniska narrativ”. Med detta avses en sorts konstituerande berättelse om dagens arkitekter och dagens arkitektur. Den omfattar en stil som markerar social och kulturell tillhörighet. Delvis bygger den på en föreställning om något upphöjt, ett högre syfte, som bara de invigda kan förstå.

En ingrediens i det hegemoniska narrativet är besläktad med den estetiska elitismen, och refereras oftast till som enbart ”arkitektonisk kvalitet” eller ”arkitektens kärnkunskap”, en sorts praktisk hantverkskunskap om hur man gör. Den liknar estetiska värderingssystem som man kan finna inom andra dicipliner, t ex design eller konsthantverk som glas- och keramik och arkitekter skolas redan under utbildningen in i detta arkitekturens värdesystem. Kunskapen inom systemet är uttalat ickeverbal och låter sig inte fångas in i betydelser gripbara inom andra diskurser.

En annan ingrediens är föreställningen om att arkitekten har en uppgift som går utöver det enskilda uppdraget, en ”dold agenda”. Arkitekten besitter därigenom en okänd faktor, som ger arkitektens argument extra tyngd. Den dolda agendan kan handla om att ta ansvar för brukaren, eller om att införa ”arkitektonisk kvalitet” i största allmänhet, och representerar ofta en övertro på arkitekturens påverkan på människorna. De historiska försöken att relatera arkitekturens betydelse till underliggande, gärna utopiska, mål som definieras av arkitekten, kan förstås som strategier för arkitektkåren att erövra kontrollen över byggnaders betydelse för samhället.

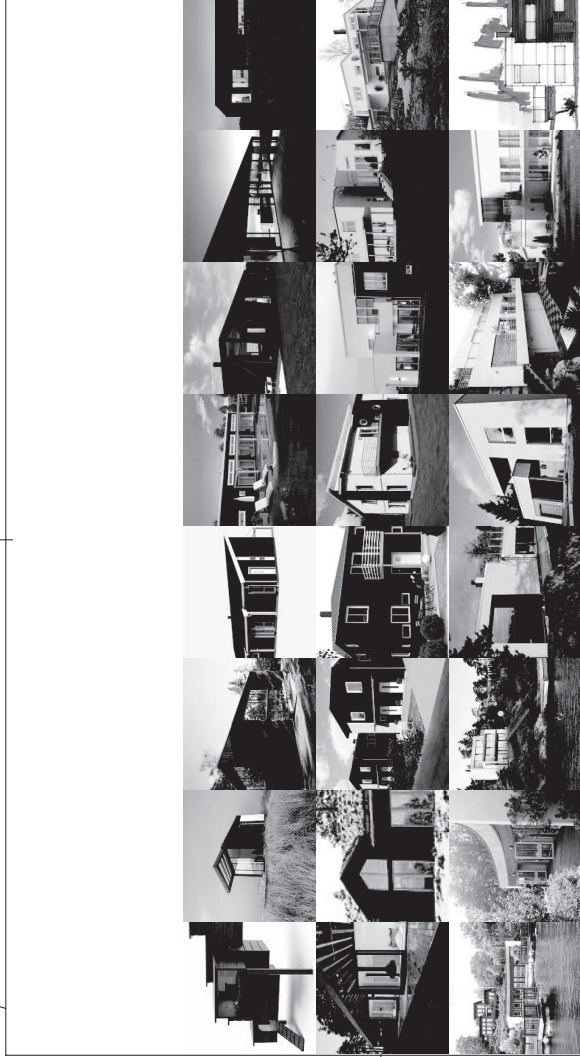
För arkitektkåren är den exklusivitet som utgår från att ha en egen estetik en styrka. Att hamna i konflikt med den ”populistiska nostalgin” är ingen nackdel för arkitekterna, utan tvärtom placerar det dem inom den estetiska elitismen, ger dem en egen agenda och styrker deras yrkesidentitet och deras ställning som starka aktörer i byggbranschen. Det hegemoniska narrativet är en av de bakomliggande orsaker som styr hur arkitekturen blir till, utformas och tolkas idag. Att förstå hur det fungerar är ett led i att förstå varför arkitekter ritar som de gör.

Arkitektens fält

Med hjälp av sociologiska teorier utvecklade av Pierre Bourdieu kan man analysera arkitektens ”fält”, den arena som arkitekterna har att förhålla sig till. I *”Kulturens fält. Om Pierre Bourdieus sociologi”* skriver Donald Broady: *”Ett fält uppstår där människor strider om symboliska och materiella tillgångar som är gemensamma för dem”*. Avsikten med en sådan analys behöver inte vara att avslöja missförhållanden eller lägga fram en cynisk bild av arkitekternas arbete utan att skapa möjligheter för en utvidgad diskurs om arkitektur. Donald Broady säger som ett svar på en vanlig kritik mot Bourdieu: *”Han brukar anklagas för att förneka tankens frihet, men avsikten är det motsatta: de intellektuella blir ’friare’ om de vet mer om hur alla de tankeformer och värdebierarkier produceras som de ställs inför, har att ta ställning till och kanske själva byllar.”*

Symboliskt kapital är ett av Bourdieus grundläggande begrepp och avser ett immateriellt kapital, som byggs upp inom en typ av förkapitalistisk gåvoekonomi. Inom arkitekturen är det symboliska kapitalet bl a kopplat till arkitektens konstnärliga förmåga och det byggs upp genom t ex tävlingar, priser och publiceringar i tidskrifter. Ju mer oberoende ”gåvan” (priset, artikeln, vinsten) är av direkt nytta, desto större blir den symboliska förtjänsten. Allmänna, anonyma, tävlingar är ett av de tydligaste exemplen, där en utmärkelse ses som en garanti för arkitektonisk kvalitet. Det symboliska kapitalet kan även växlas in till ekonomiskt kapital genom t ex nya uppdrag och höjda timpriser. Tävlingsvinster, publiceringar och priser kan sägas ingå i en performativ kritik, dvs en kritik som samtidigt som den beskriver arkitektur också föreskriver vad som är arkitektonisk kvalitet. En viktig förutsättning för trovärdigheten är att de som utövar denna performativa kritik inte ser sig som maktutövare, utan som tillämpare av en objektiv kunskap. Bourdieu skriver: *”..den arbiträra värdesättningen kan anta skenet av ett konstaterande av värde, även i ögonen på de som mest omedelbart bidrar till själva värdesättningen...”* För Bourdieu är ”misskännandet”, (dvs icke-erkännandet, att inte låtsas om något) av det symboliska kapitalets ekonomiska karaktär tillsammans med dess koppling till materiella fördelar en av de grundläggande förutsättningar som får den symboliska ekonomin att fungera. Inom arkitekturen föder det behovet av en påstått objektiv, branschgemensam och icke uttalad föreställning om vad som är ”god arkitektur”.

Kulturellt kapital är för Bourdieu den bildning, kännedom om finkultur, språkbruk och smak samt förmågan att bemästra dessa,

Bilder från Googlesökning på "Arkitektritrat"

som i vårt samhälle utgör ett allmänt symboliskt kapital. Detta är också kopplat till klass, men även de utan större tillgång till kulturellt kapital erkänner dess värde skriver Broady: *"I denna erkännansambet, ja, i själva faktum att den bildade estetiken kunde framställas som giltig för alla, som universell, menade sig Bourdieu finna uttrycke för kulturella dominansförhållanden: de högre klasserna behärskade bättre än andra en kultur som, genom komplicerade förmedlingar, tenderade att erkännas av samhället i dess helhet"* Kännedom om vad som är "god arkitektur" kan anses tillhöra det kulturella kapitalet, och arkitekterna har som uppgift att förse de dominerande klasserna med kännetecken för god smak och klass i form av villor, sommarställen, och andra märkesbyggnader. Det kulturella och symboliska kapitalet är viktiga drivkrafter och förklaringar bakom det som kallas estetisk elitism ovan.

Maktkampen på fältet beskrivs av Bourdieu som ett spel: spelets förutsättning är att deltagarna vill spela spelet och godtar dess regler, vilket ger upphov till det han kallar för "Illusio". Deltagarna kan inte ifrågasätta illusio, utan att själva tappa mark i diskussionerna. Detta utesluter dock inte diskussioner inom spelets gränser, skriver han: *"Delaktigheten i de intressen som är konstitutiva för medverkan i fältet [...] innebär ett accepterande av en samling förutsättningar och postulat som tas för givna. Dessa utgör diskussionernas odiskutabla villkor och konflikternas oöverstigbara gränser. Det är därför konflikten mellan ortodoxin och heterodoxin, som ger fältet dess struktur och historia, definitionsmässigt aldrig vidrör doxan, denna ursprungliga tro vars intensitet står i proportion till agenternas intresse av att fältet skall fungera."*

Det som ovan beskrivs som arkitekturens hegemoniska narrativ är en viktig del av denna "doxa", de grundläggande förutsättningar som möjliggör spelet på arkitektens fält och som inte kan ifrågasättas utan att man hamnar utanför fältet. Dess viktigaste beståndsdelarna är den estetiska elitismen och den dolda agendan, vilka båda stärker uppfattningen att arkitekten har ett " eget uppdrag" vid sidan av och parallellt med det kommersiella uppdraget. Genom att de utgör förutsättningar för spelet kan de inte ifrågasättas utan att bryta "illusio", och undgår därför kritisk granskning inom arkitektens fält. Istället odlas det hegemoniska narrativet av arkitektkåren och kommer till användning bl a i det intensiva förhållandet mellan arkitekt och beställare. Det är ett av de verktyg som arkitekter använder för att få inflytande i den komplicerade byggprocessen och därmed upprätthålla idén om en maktbalans mellan arkitekt och beställare, mellan arkitektur och kapitalism.

Men vad skall inflytandet användas till? Arkitektrollen verkar ha tappat styrförmågan i projektet att återupprätta arkitekturens mening

och känslan av gemenskap, som istället har ersatts av en kamp för ”god arkitektur” inom ramen för det hegemoniska narrativet. Den dolda agendan och estetiska elitismen smälter då samman med 60-talets idé om en utanförposition och bidrar till arkitektens övertygelse om att kämpa för något viktigt, och att erbjuda ”något annat” eller ”något utöver” det kommersiella uppdraget. Så länge detta något är en del av arkitekturens ”doxa”, kommer det genom ”illusio” att vara underförstått och ligga utom räckhåll för en medveten analys inom arkitektkåren.

Arkitekturritat och drömmen om det organiska

Att en estetik för de invigda kan transformeras till ett kommersiellt framgångskoncept framgår av att uttrycket ”arkitekturritat” har blivit ett flitigt använt varumärke. Arkitekterna i Sverige har odlat sin stil så framgångsrikt att begreppet ”arkitekturritat” har blivit en sorts kvalitetsbegrepp, fast med tvivelaktiga konnotationer. Som varumärke tenderar ”arkitekturritat” att bli en travesti på arkitekternas egen föreställning om ”god arkitektur”, anpassad för det kommersiella stilbiblioteket och reducerad till en handfull lätt igenkännbara tecken, som svart/vita kontraster, smala liggande och eller stående fönster, pulpettak osv. Arkitekterna själva tar avstånd från begreppet eftersom de inte vill se sin verksamhet reducerad till ett lätt igenkännbart stilgrepp, utan vill hävda ett mer komplext varumärke – vilket dock är oklart vad det innebär. Arkitektrollen fungerar i balans med de kommersiella krafterna och är i ständig dragkamp med dessa. ”Arkitekturritat” är ett exempel på hur marknadskrafterna annekterar, utnyttjar och förskjuter arkitektrollen. En arkitektroll som baseras på en exklusiv estetik och en dold agenda riskerar att bli allt mer marginaliserad i en kommersiell verklighet där allt är tillåtet.

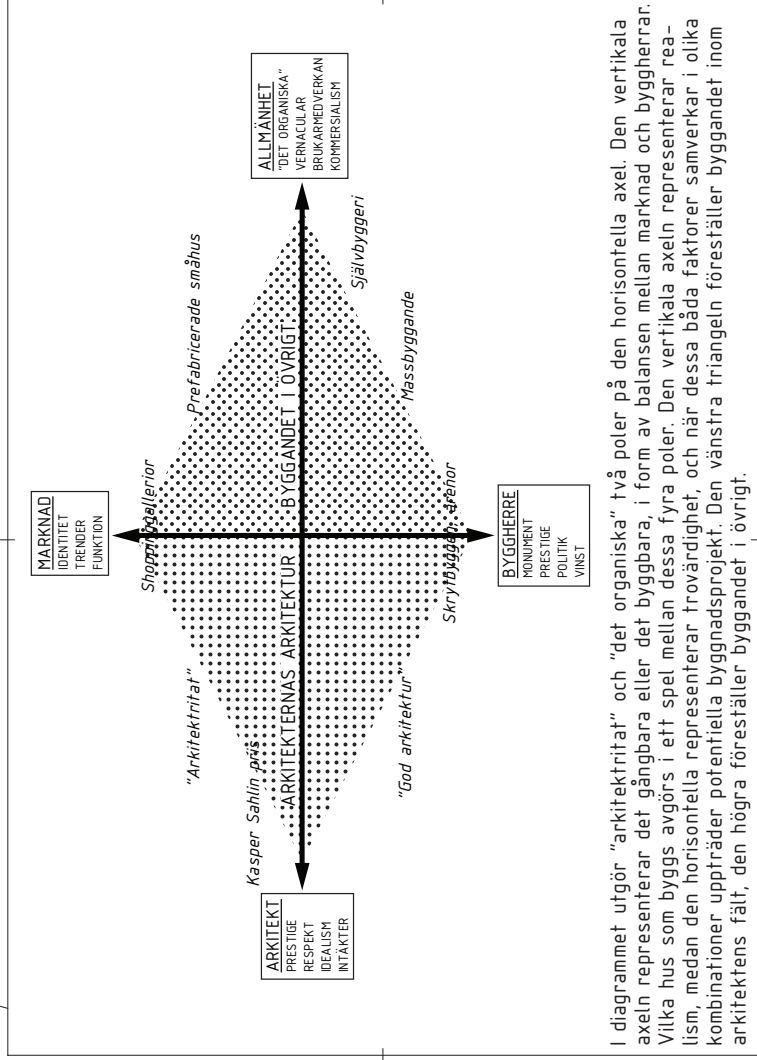
När arkitektrollen på 60- och 70-talet hamnar i kris i mötet med konsumtionssamhället utvecklas idéer om arkitekturen som resultatet av en naturlig process, som en motreaktion på och en kritik av arkitekturen och arkitektrollen. Det är drömmen om arkitekturen som människans bo, sprungen ur hennes väsen utan inblandning av ett överjag, och som tar sig olika uttryck. I Sverige hittar man idéer om självbyggeri och brukarstyrd arkitektur hos t ex Erik Friberg och Ivo Waldhör. Hos Christopher Alexander utvecklas dessa idéer mot en teori i *”A Pattern Language”*, en tradition som lever vidare i dag inom fenomen som t ex biomimik.

Det organiska får här företräda idén om ett annat sätt att generera arkitektur, utan att arkitekten måste stå som avsändare. Arkitekten och "det organiska" kan var för sig på olika sätt ge processen och objektet autenticitet. För arkitektrollen inom arkitekturens hegemoniska narrativ är det arkitektens konstnärliga status som är garanten för autenticitet. Inom idén om ett organiskt byggande, är det förställningen om "det naturliga" som står för autenticiteten. Som Meike Schalk skriver i *"Imagining the Organic City"* har det organiska genom arkitekturhistorien utgjort en möjlig motpol, som återkommit som referens i tider av förändring och kris. Det organiska väcker hoppet om en självorganiserande och fri arkitektur och stadsplanering, som får ny aktualitet med konsumtionssamhällets betoning av individuella ågeranden. Men snarare än en frihet från kontroll är det fråga om en förskjutning av kontrollen, som kräver att även arkitektrollen omprövas.

Arkitektrollen i konsumtionssamhället

Hur arkitektrollen kan formuleras för att bli kommersiellt framgångsrik i konsumtionssamhället kan exemplifieras med BIG – Bjarke Ingels Group. I *"Yes is more"* presenterar BIG sin arbetsmetod som *"a Theory of Evolution"*, där flera modeller produceras och förkastas för varje förslag, och där nästan vilka parametrar som helst kan bli styrande för processens utfall. Arkitekten sitter inte ensam på sitt arbetsrum och producerar skisser till sina medarbetare - istället producerar medarbetarna en stor mängd förslag, som sedan utsätts för en urvalsprocess. Hur arkitekturen utformas blir ett spel mellan variation och urval, mellan produktion och konsumtion, där chefsarkitekten snarare är en superkonsument än en superproducent. Projekten i *"Yes is more"* får sin styrka genom att framställas som resultatet av två saker: dels som det naturliga utfallet av en organisk process utifrån de valda parametrarna, dels den ständiga närvaron av Bjarke Ingels själv i denna process. Därigenom kombineras två faktorer som tidigare verkat svåra att förena, nämligen arkitektrollen och idén om den naturliga processen, "det organiska".

Bjarke Ingels är populär bland svenska arkitekter. Hans arkitektroll verkar kunna förena realiteter i samhället med ett processtänkande och en marknadsorienterad position. Den estetiska elitismen och den dolda agendan ges med processen en ny och uppdaterad dräkt, där processen är en humoristisk gest som ger formen legitimitet

I diagrammet utgör "arkitekturtrita" och "det organiska" två poler på den horisontella axeln. Den vertikala axeln representerar det gångbara eller det byggbara, i form av balansen mellan marknad och byggherrar. Vilka hus som byggs avgörs i ett spel mellan dessa fyra poler. Den vertikala axeln representerar realism, medan den horisontella representerar trovärdighet, och när dessa båda faktorer samverkar i olika kombinationer utpräglar potentiella byggnadsprojekt. Den vänstra triangeln föreställer byggandet inom arkitektens fält, den högra föreställer byggandet i övrigt.

och arkitekten trovärdighet. Men processen ser i detta fall mer ut som en lek än en verklig process och frågorna om på vilket sätt arkitekten kan bidra till att återupprätta arkitekturens mening och känslan av gemenskap kvarstår. Även om BIG pekar på ett framgångsrikt förhållningssätt, består framgången snarare i en marknadsanpassning av arkitekturens hegemoniska narrativ än i ett utvidgande av det.

ARKITEKTUR SOM KOLLEKTIV PRODUKTION

”Projektiv arkitektur”

BIGs arkitektur kan ses som en del av en större rörelse inom arkitekturen, som ibland kallas för *”projective practices”*, syftande på att projektarbetet i sig är i fokus snarare än bakomliggande teorier. I *”No more dreams – The passion for reality in dutch architecture”* använder Roemer van Toorn termen *”projective architecture”* för att beskriva den tendens i den holländska arkitekturen, som är en reaktion på det kritiska förhållningssätt som dominerat arkitekturscenen under 80- och 90-talet. Den kritiska arkitekturen, med arkitekter som Peter Eissenman, Bernard Tchumi, Kenneth Frampton mfl byggde enligt van Toorn på föreställningen att en frigörande verklighet inte var möjlig att uppnå i samhällets centrum, istället ägnade sig den kritiska arkitekturen åt att dekonstruera arkitekturens diskurs från marginalen. Den ”projektiva arkitekturen”, som i van Toorns tolkning verkar täcka in hela den samtida holländska arkitekturscenen, vänder sig istället till verkligheten med en ”kuratorisk attityd”: *”By systematically researching reality as found with the help of diagrams and other analytical measures, all kinds of latent beauties, forces and possibilities can, projective architects maintain, be brought to the surface”* I den projektiva arkitekturen, skriver van Toorn, är det metoden som står i centrum, frågan om *hur* överskuggar frågan om *vad* eller *varför*. Den projektiva arkitekturen innebär därför ett återvändande till arkitekturdisciplinen och verkligheten, via en teknisk och estetisk pragmatism. Samtidigt beskyller van Toorn de projektiva praktikerna för att sakna förmågan att tänka utanför verkligheten och efterlyser en politisk och social vilja till förändring. Som exempel efterlyser han en tolkning av hur demokrati skulle kunna ges en mening genom rumsliga begrepp.

Det verkar som att när arkitekturobjektet i sig inte längre förväntas inneha någon autenticitet, har fokus förskjutits till den bakomliggande process som frambringat objektet. Projektet handlar om processen snarare än om objektet – eller att objektet får sitt värde genom att spegla processen. En del i den ökande fokuseringen på processen är ett intresse för samverkan och dialog med brukare, byggare och beställare. Detta kan ses som ett led i en pågående förändring av arkitektens roll bort från den konstnärliga och idealistiska arkitekten mot en mer brukarorienterad eller marknadsorienterad position, som ligger närmare föreställningen om det organiska. För att denna arki-

tektroll skall vinna trovärdighet måste den dock besvara frågan om hur man ersätter förlusten av den ideologiska funktionen.

Kollektiv produktion av rum

För att ersätta den ideologiska funktionen måste man tro på att arkitekturen kan påverka samhället och ha en idé om hur det går till. Det krävs ett ställningstagande för att ge arkitektens arbete en riktning eller en mening i förhållande till samhällsutvecklingen. Ett tydligt politiskt ställningstagande, som är formulerat direkt i rumsliga termer och som är kopplat till arkitektens process kan man hitta hos David Harvey. ”Rätten till staden” kan bilda utgångspunkten för en förståelse av arkitektur som kan leda till en utökad arkitektonisk praktik. För Harvey är förbundet av vår miljö också förbundet av oss själva och därför en rättighet, som tillfaller oss som kollektiv. *”Rätten till staden är något mycket mer än den enskildes fria tillgång till stadens resurser: det är en rätt att omforma oss själva genom att omforma staden. En sådan rättighet kan inte vara individuell, utan måste vara kollektiv, eftersom omvandlingen kommer an på gemensam maktutövning som gör det möjligt att omforma urbaniseringsprocesserna.”* Med staden avses här hela den urbana miljön, vilken i allt högre grad omfattar även stora delar av landsbygden.

Harvey beskriver hur kapitalismen och urbaniseringen samverkar, där kapitalöverskott investeras i utvecklingsprojekt som genomförs på ett ofta våldsamt och konfliktfyllt sätt och hur detta genom historien har skett i en ökande skala, för att idag vara en global process. Enligt Harvey är resultatet ett mer segregerat samhälle, där staden byggs upp i enklaver med sin egen identitet och sina egna sociala och ekonomiska villkor och där invånarnas beteende manipuleras till att gynna ekonomiska intressen: *”Till och med den strukturlösa, operonliga och monotona villabebyggelse som alltjämt dominerar i många områden bekämpas av en ’nyurbanistisk’ rörelse som tvingar på folk en boutiquelivsstil som ska förverkliga de urbana drömmarna. Detta är en värld där den nyliberala etiken om bagalen individualism och dess politiska motsvarighet, undvikande av kollektiva handlingsformer, bildar mönster för mänskligt samliv.”* Med ”Rätten till staden” vill han göra urbaniseringsprocessen till en politisk fråga: genom ett ökat kollektivt inflytande skulle en bättre maktbalans i stadens utveckling kunna uppnås. Harveys resonemang förskjuter fokus från konsumtion och begär i konsumtionssamhället mot den bakomliggande produktionen och kommunikationen. Målet för ”rätten till staden” skulle kunna sägas vara en kollektiv produktion av rum, där rummets utformning

är en gemensam angelägenhet och resultatet av ett kollektivt agerande. Men han säger ingenting om under vilka former detta skulle kunna ske, eller om hur arkitekter skulle kunna bidra till utvecklingen av sådana former.

Inom arkitekturen styrs både tillblivelseprocessen och användningsprocessen ofta av en förfinad mekanik, där summan av en mängd till synes oberoende beslut ger det resultat Harvey påvisar.

Biopolitik och arkitekturens processer

För att kunna formulera hur arkitekten kan bidra till den kollektiva produktionen av rum är det centralt att förstå hur kontroll och makt fördelas och utövas i det postideologiska samhället. Sven-Olov Wallenstein gör i *"Biopolitics and the Emergence of Modern Architecture"* en läsning av den moderna arkitekturhistorien genom Foucaults begrepp om biopolitik. Biopolitiken innebär inte ett direkt maktutövande, utan är snarare ett interaktivt kontrollsysteem, som resulterar i ett komplex av påtryckningar och reaktioner och av kontroll och motstånd, där arkitekturen spelar en viktig roll.

Wallenstein visar hur arkitekturens modernitet från upplysningen och framåt är sammanlänkad med ordnandet och administrerandet av samhällslivet och individerna t ex genom institutioner som skolan, fängelset och sjukhuset. Men idag är inte längre institutionerna den huvudsakliga formen för utövandet av disciplin och kontroll. Inom sjukvården betonas t ex preventiv medicin, där fokus ligger på att identifiera potentiella sjukdomsfall som behandlas profylaktiskt, vilket för över ansvaret på patienten. Kontrollen letar sig utanför institutionerna och utövas över stora öppna ytor med hjälp av flexibla verktyg som lösenord och informationsdatabaser. Det sker en förskjutning från stora styrsystem mot ett finmaskigt nät av regelverk och incitament som förmår individen till allt högre grad av självpåtagen kontroll. I detta system ökar enligt Wallenstein frihet och disciplin samtidigt, där friheten ökar i precis den grad som individen övertar disciplinen som sin egen. När kontrollen förskjuts mot individen ökar också individens potential att själv ta kontrollen. Men denna möjlighet är inte något som är givet, utan beror på hur systemet utformas och hur det används – friheten måste utövas. Detsamma gäller inom arkitekturen: *"A rereading of Foucault from the point of view proposed here seems to offer precisely such a way of thinking architecture as one – perhaps even as the tool – for the ordering and disciplining of modernity, but also as a practice*

belonging to those technologies in which resistant modes of subjectification come into being in a kind of counter production that is always intertwined with the production of subjects."

Om friheten ligger i användandet, kan kanske arkitekturen påverka genom att ge utrymme för den "counter production" Wallenstein skriver om. Denna motproduktion kan vara en del av den kollektiva produktionen av rum, som jag kan föreställa mig verksam på tre olika nivåer:

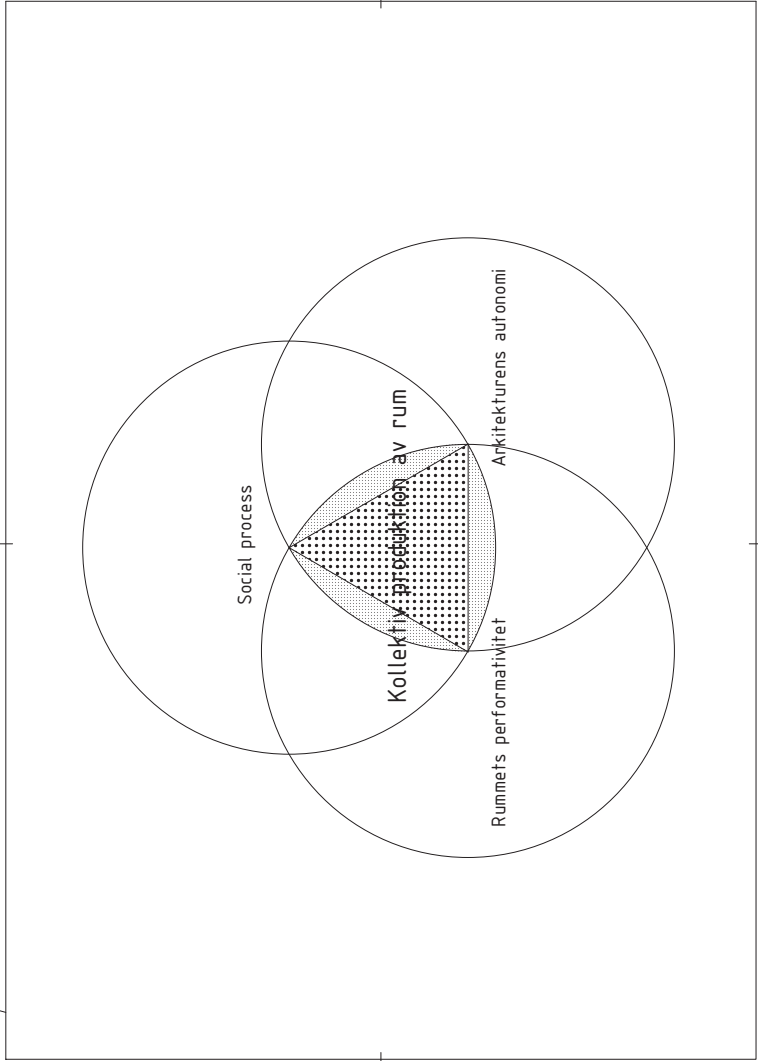
- Som ett led i arkitekturens och stadens tillblivelseprocess, genom att fler olika aktörer och intressen ges möjlighet att medverka.
- Som en del av arkitekturens påstående om staden och samhället, där arkitekturen i sig kan utgöra ett politiskt ställningstagande.
- Som en del av användandet av rummet, där användningen ses som en performativ process, där inte bara rummets mening och betydelse produceras, utan även själva rummet blir till.

På den första nivån är arkitektens roll redan under förändring, från ensam skapare till organisatör av en kollektiv kreativitet, en operatör som analyserar, svarar på, och behandlar processer. Det som krävs är framförallt en medvetenhet om vilka aktörer och intressen som ges inflytande, och en vilja till förändring. Arkitekten har genom sin specifika kunskap om relationen mellan det byggda och det sociala tillgång till ett kritiskt perspektiv på ekonomiska och tekniska processer och kan därmed bidra med ett kritiskt tänkande. De två sista nivåerna berör arkitekturen som del i ett kulturellt uttryck, där arkitektens subjektivitet och arkitekturens autonomi är väsentliga inslag i den kollektiva produktionen av rum.

Arkitekturens autonomi

Pier Vittorio Aureli beskriver i *"The Possibility of an Absolute Architecture"* arkitekturen och föreställningarna om staden som en motpol till urbaniseringen. Urbaniseringen drivs av kapitalismen mot ett globalt och gränslöst tillstånd, medan arkitekturen skapar gränser. Genom att vara oberoende av staden omkring sig, kan arkitekturen sägas vara autonom. Aureli argumenterar med exempel från Ludvig Mies van der Rohe, Andrea Palladio, Giovanni Battista Piranesi och Étienne-Louis Boullée för att arkitekturen just genom att vara skild från staden kan representera en idé om den. Där urbaniseringen formar och administrerar

staden med effektivitet och resultat som mål, kan arkitekturen utgöra en motpol och ett ställningstagande, som öppnar nya möjligheter. Han skriver med utgångspunkt i Piranesis vyer av Rom: *"The difference between architecture and urban space is radicalized in order to show the architectural clues that allow the critical imagination to rethink the city, not through its managerial practices but as a field of potential possibilities."*

En förutsättning för att detta "fält av potentiella möjligheter" skall kunna aktiveras är en arkitektur som är avgränsad från staden och en arkitekt som står bakom arkitekturens påstående. I avsnittet om Boullé resonerar Aureli om arkitekturen som en *"compositional act"* som innefattar ett omdöme om de krafter som producerar arkitekturen. Arkitekten kan utöva en sorts subjektiv instrumentalitet som möjliggör en bedömning och ett ställningstagande till staden och dess funktioner, varigenom det formella blir en förutsättning för det politiska. I Aurelis argumentation och exempel blir det tydligt att avgränsningen och kompositionen inte kan vara godtycklig eller likgiltig, utan att det är en platsspecifik avgränsning som ger arkitekturen ett meningsfullt förhållande till platsen, och möjliggör politiska ställningstaganden. Även urbaniseringen frambringa gränser och olikheter i rummet, så att staden delas upp i enklaver som är åtskilda, men sammankopplade genom infrastruktur. Denna sorts avgränsning är dock enligt Aureli av ett helt annat slag, den skapar inte en laddad plats som en förutsättning för en autonom arkitektur, utan innebär helt enkelt en isolering av stadens funktioner. Enligt Aureli blir enklaverna ett av kapitalismens styrinstrument och kan fås att fungera som sammankopplade när det gäller att utnyttja resurser och frambringa kapital, men som åtskilda när det gäller att ackumulera och distribuera kapital: *"Bound to the regim of economy, this logic of inclusion/exclusion dissolves the potential dialectical conflict among the parts of the city, and transforms confrontation and its solution – coexistence – into the indifference of cohabitation."*

För att staden skall bli politiskt aktiv krävs alltså ett autonomt ställningstagande och en konfrontation mellan de olika delarna, snarare än enbart åtskillnad. Aureli hävdar med hjälp av Rem Koolhaas och Oswald Mathias Ungers projekt *"Berlin As a Green Archipelago"* ett synsätt på staden som en arkipelag av möjliga städer, eller som ett dialektiskt rum, där skillnader och påståenden står emot varandra, öppna för brukarnas ställningstagande. Emellan dessa påståenden, öarna i arkipelagen, finns "havet", som laddat av öarnas påståenden utgör en möjlighet till att formulera nya sorters rumsligheter, nya städer och nya former för mänskligt liv.

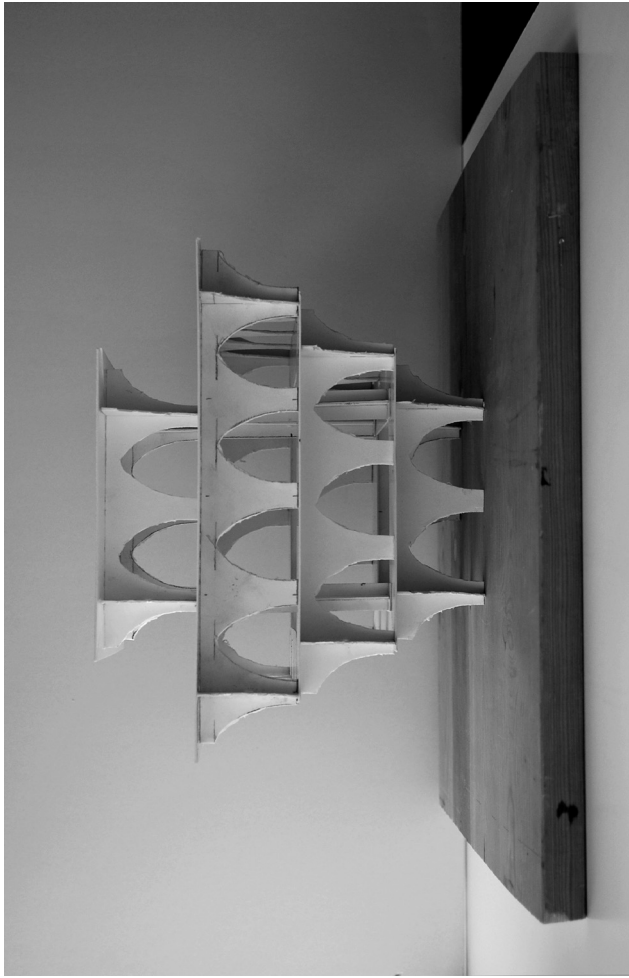
MODELLSTUDIE arkitekturens autonomi I

Rummets performativitet

Aureli skriver med utgångspunkt i Ungers arbeten om ideologiskt formade gemenskaper, att staden som en mångfald av olika påståenden också bidrar till en mångfald av olika levnadssätt. I ett av Ungers exempel är det ”Superblock” i Wien, byggda av socialdemokratins bostäder för arbetskraften, som ger nya möjligheter genom sina generösa kollektiva utrymmen, sitt inåtvända fokus och sin inplacering centralt i staden.

Den arkitektur Aureli beskriver har en hög grad av abstraktion, dvs den refererar till ett arkitektoniskt språk snarare än till någon extern referens. Det verkar som att det för Aureli är platsen tolkad genom ett arkitektoniskt språk som ger arkitekturen dess betydelse. Samtidigt är det genom att tolkningen ges en autonom form, som den blir ett generellt påstående och utgör ett exempel för staden. På ett liknande sätt kan kanske en autonom arkitektur sägas vara ett generellt påstående om sin användning, genom att vara autonom i förhållande till sitt sociala innehåll. Trots att formen frambringas via arkitekturens egen logik och struktur, snarare än av funktioner, blir den i relation till en brukare produktiv och börjar generera rum och betydelse, som en motor för socialt innehåll. Man kan beskriva det som att arkitekturen har en potential som diskursivt språk, som utvecklas i relation till brukaren. I detta sammanhang kan man reflektera över möjligheten av ett ”öppet narrativ”, som gör konsumenten/brukaren till medskapare. I den minimalistiska konsten utvecklades idén om att konstverket uppstod i rummet, i interaktionen mellan betraktare och verk. Utifrån denna utgångspunkt har det skett en utveckling i konsten mot att integrera betraktaren och sammanhanget i verket som t ex inom relationell estetik och social praktik. Detta kunde gälla även för arkitekturen om man ser det som att användandet av arkitektur genererar rum och programinnehåll i en performativ process. Därigenom blir arkitekturens betydelse en fråga som ständigt omförhandlas genom byggnadens användning.

I ”Kropparnas allians och gatans politik” beskriver Judith Butler med utgångspunkt i protesterna på Tahrirtorget i Kairo under den arabiska våren, hur våra handlingar formar det offentliga rummet. Hon tar stöd i Hanna Arendts ”framträdelserum”, som är det rum som uppstår när människor interagerar med varandra, men som inte nödvändigtvis behöver kopplas till ett fysiskt rum. Till detta lägger Butler kroppen – en handling är kopplad till en kropp, och kroppss-

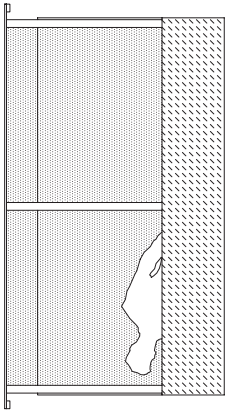
MODELLSTUDIE arkitekturens autonomi II

ligheten är alltid lokaliserad i det fysiska rummet. Därigenom ser hon hur rummet, platsen och betydelsen skapas i ett interagerande mellan det fysiska och det politiska: *"...kropparna på gatan omgrupperar framträdelse rummet för att bekämpa och förneka den politiska legitimitetens existerande former – och ibland när de fyller eller tar över det offentliga rummet börjar dessa strukturers materiella historia att inverka på dem, och blir en del av deras handlande då de omskapar historien mitt i dess mest konkreta och sedimenterade former."* Även när det, som i fallet med Tahrirtorget, handlar om en global meidahändelse är det kropparna och deras inrättande på platsen som är central för betydelsen. Butler beskriver hur den materiella miljön blir en del av kroppens handlingar, och också kan sägas själva agera när den blir till ett stöd för handlingen. Miljön kan då omkonfigureras eller omfunktionaliseras och få en annan betydelse.

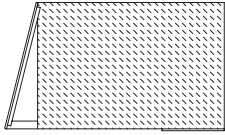
Butlers resonemang gäller främst det offentliga rummet, men kan utsträckas till ett sätt att förstå och tolka arkitektur, där arkitektens arbete kommer att påverka och interagera med framtida händelser, men på ett sätt som ligger utanför arkitektens direkta kontroll. Arkitekten ger sin tolkning ett uttryck genom arkitekturen, vilken sedan får sin mening när den används i en performativ process. Ju mindre arkitekturen styr tolkningen av tolkningen, desto större grad av autonomi har arkitekturen gentemot sin kontext och desto större inflytande har användaren över användandet och uttolkningen av arkitekturen. Detta innebär ett förhållningssätt motsatt mot funktionalismen, en sorts antifunktionalism, kanske till och med en sorts formalism. Samtidigt är det inte den arkitektoniska formen som är intressant för sin egen skull, utan som ett medel att förmedla mellan staden, dess kollektivitet och dess användning. Arkitekturen och staden växer fram i ett växelspel mellan arkitekten, samhället och brukarna.

Community – plats eller produktion?

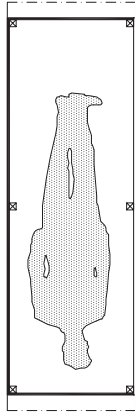
Det engelska ordet community kan översättas med gemenskap eller lokalsamhälle. Det finns en föreställning om en "sann" eller ursprunglig gemenskap, som kan ha förekommit i det gamla bondesamhället. I den föreställningen sammanfaller grannskapet med arbetsgemenskapen till en produktiv, social och rumslig helhet. Mot denna föreställning ställs alienationen i det kapitalistiska samhället, kommersialismen, individualismen och segregationen. I denna föreställningsvärld finns ett klassperspektiv: medelklassen är individualister som lever ett liv baserat på konsumtion, medan underprivilegerade

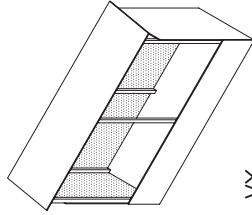
FRONT

SIDA

PLAN

VY

Till minne av Folke Pudas, 1930-2008

i förorten, eller i tredje världen, antas vara mer beroende av sina lokala nätverk och därför leva närmare föreställningen om den ”sanna” gemenskapen. ”Community” är ett ord som idag används lika mycket för att beteckna en gruppering i den virtuella världen som i den fysiska. Den produktiva gemenskapen började brytas loss från platsbegreppet med industrialiseringen, då pendling och sovstäder delade hemmet från arbetet. Samtidig uppstod nya gemenskaper och ur dessa nya politiska rörelser. Nu kan både den sociala och den produktiva gemenskapen vara global och betydelsen av den lokala, platsbundna gemenskapen är förskjutet. Lokalsamhället betraktas ofta som en bekvämlighet, en praktikalitet som skall lösas. Den samtida staden riskerar därmed att kommodifieras och bli en fråga om komfort och service.

Det offentliga rummet har ibland innebörden av en laddad plats, en scen där man kan framträda inför samhället. Men en samtida föreställning verkar vara att det offentliga rummet skall vara allmänt, neutralt och tillgängligt för alla. Det offentliga rummet ses som ett öppet rum, en andra natur som är redo att tas i besittning. Subjektifieringen av det offentliga rummet är ett tecken på att man i allt högre grad börjat betrakta och använda det offentliga rummet som en allmän nytthet och hävda en stadens allemansrätt. Föreställningen att det offentliga rummet har tagits ifrån oss, speglas i företeelser som t ex ”Reclaim the streets”-rörelsen. Det offentliga rummet ses som utsatt för hotet att tas över av marknadskrafter och måste därför försvaras. Detta beskriver i själva verket en ny konflikt som uppträder med hävdandet av rummet som en kollektiv rättighet. Det offentliga rummet aldrig tidigare varit vårt på det sättet, det har alltid varit ett kontrollerat och manipulerat rum. Stadens historia är också kommersialismens och kapitalismens historia, och stadens form har alltid tjänat dessa syften. Den har ibland erövrats för andra ändamål, som i Paris-kommunen eller Tahrirtorget, då ”folket” får chansen att inta scenen, något som nu fått karaktären av ett återerövrande av en förlorad ursprunglig offentlighet. Detta är en förvrängning av minnet, det som i själva verket är förlorat är inte det offentliga rummet, utan ”community”, samhället, den ursprungliga goda gemenskapen som vi föreställer oss den i bondesamhället. Det nuvarande kravet på rätt till det offentliga rummet verkar vara ett krav på rätten till en gemensam plats där man kan bygga upp en ny, modern, tillfällig och situationsanpassad gemenskap.

KONKRETION

Tre exempel i Stockholm

För att levandegöra resonemanget och låta det möta en svensk kontext, vill jag lyfta fram tre exempel i Stockholm. Hammarby sjöstad representerar ett svenskt stadsplaneparadigm. Områdena runt Järva i Stockholm är det åldrande resultatet av en svensk utopisk planering och samtidigt ett exempel på en ny urban verklighet. Nya Karolinska Solna får representera dagens politiska projekt, där sjukhusbyggnaden blir ett monument över en politisk vision.

Hammarby sjöstad

Hammarby sjöstad är en produkt av dagens starka svenska planeringsapparat med dess arv från folkhemsbyggnandet parat med en föreställning om vad ett stadsliv är i konsumtionssamhället. Resultatet blir ett uttryck för en svensk arkitektroll, och för den arkitektur som den ger upphov till. I Hammarby sjöstad har alla inblandade aktörer gjort ett bra arbete. Fina fasader vetter mot prydliga boulevarder, där butiker och kaféer ger gatan liv. Vackra parkrum finns integrerade i strukturen och halvprivata gårdar ger lugn till bostäderna. Miljölösningarna bröt ny mark för den urbana miljörörelsen, samtidigt som alla fastighetsägarna har gått med vinst och många vill bo där. I planeringen har samma sorts planeringsapparat som genomförde miljonprogrammen använts för att kontrollera fastighetskapitalet och driva igenom sin egen liberala version av den goda staden.

Hammarby sjöstad är ett framgångsrikt exempel på planering som lyckas förena olika intressen, men är samtidigt en hårt reglerad och monokulturell stadsdel. I kraftmätningen mellan kommun och kapital fanns inte plats för andra aktörer - deltagandet och inflytandet över processen utövades av en begränsad mängd makthavare och större företag.

I Hammarby sjöstad finns inte heller mycket utrymme för att bygga upp en ny, modern, tillfällig och situationsanpassad gemenskap. Det mesta är på förhand planerat av arkitekter och planerare. Här finns inga föreningslokaler, och knappt några torg, de flesta aktiviteter är istället förknippade med konsumtion: affärer och kaféer står för de kollektiva utrymmena. Den centrala funktionen verkar vara staden som en plats för konsumtion och reproduktion, en sorts sovstad med

en shoppinggalleria, till sitt program inte helt olikt en miljonprogramsförort. Allting genomfördes som en enda stor enhet, med syftet att bli en färdig helhet. Resultatet är staden som en färdig produkt, en bekvämlighet som man kan köpa sig in i, långt ifrån idealen i ”rätten till staden”.

Det kan jämföras med Novartis Campus i Zürich, som är under uppförande och ställdes ut på Venedigbiennalen 2012. Det är baserat på en rutnätsplan framtagen av Vittorio Magnago Lampugani som är tänkt att integrera anläggningen med den övriga staden. Arkitekturen styrs av vissa regler för hur husen får se ut, som har tolkats av olika arkitekter. Det liknar en stad men har väldigt lite med staden som en plats för konfrontationer, möten och den gemensamma produktionen av rum att göra. Bakom alltihop finns en aktör, ett multinationellt företag. Det är inget planeringsprojekt utan en anläggning som är till för att främja denna aktörs intressen. Novartis Campus är tänkt att genom sin rutnätsplan vara en integrerad del av staden, men det är snarare genom att det skiljer sig från staden som det är intressant. Genom sin starka form visar det upp en del av den dynamik som formar den urbana miljön idag, genom att ett multinationellt företag sätts i en läsbar relation till staden.

På ett liknande sätt kan Hammarby sjöstad uppfattas som en ideologiskt kontrollerad och sammanhållen anläggning, som utgör en egen enklav för bekvämt och konsumtionsinriktat medelklassliv i staden. Det är i gränserna och i mötet med den övriga staden som Hammarby sjöstad blir uppfattbar på detta sätt, och kan tydliggöra de underliggande krafter som formar staden.

Husby och Järva

Områdena runt Järva i Stockholm är ett exempel på en stadsstruktur där mycket varierade och högt specialiserade områden ligger bredvid varandra men samtidigt isolerade i enklaver. Enklaverna är rumsligt avgränsade, men vad som framför allt håller isär dem är sociala, kulturella och ekonomiska skillnader. Enklaverna flyter omkring i ett obestämt stadslandskap, omgivna av grönområden, och bildar tillsammans ett stadsrum av varierande intensitet och karaktär. Detta kan ses som en rumslig instans av den nya urbana verklighet som Saskia Sassen har beskrivit som den globala staden, en global urbanitet som inte är begränsad till staden som en fysisk plats, utan istället kopplar ihop platser och människor genom andra sociala, tekniska och ekonomiska system.

Runt Järva finns bostadsområden för olika sociala, kulturella och ekonomiska skikt av samhället: villor för de välbärgade, radhus för medelklassen, och lägenheter i miljonprogramsprojekt för de övriga. Men där finns också områden för shopping, kluster av kontor och hotell, och områden specialiserade på informationsteknologi. Fördelar, effektivitet och vinster uppnås genom nätverkandet inom de olika enklaverna, vilket kan sägas gälla för såväl de specialiserade tekniska klustren som de olika typerna av bostadsområden. De lokala nätverken kan förlängas till liknande samhällen runt om i världen, även om enklaverna inte är anslutna till sina fysiska grannar. Denna stad har möjliggjorts genom den tekniska utvecklingen inom transport och kommunikation, där massmedia ger oss möjlighet att upprätthålla en gemensam kultur. Det är dock en kultur som saknar en tydlig identitet och som bidrar till att gränserna i staden blir oskarpa. I motsats till den traditionella staden uppfattas denna typ av stad som identitetslös och undvikande. Liksom Koolhaas "Generic city", är staden i ett övergångstillstånd, där det offentliga livet delvis har ersatts av motorvägar och massmedia.

Denna generiska och alierande karaktär hos staden kan erbjuda en möjlighet att skapa ett nytt kollektivt rum, genom att stärka lokala identiteter och framhäva skillnader och gränser mellan enklaverna. Spänningen som byggs upp kan vara en drivande kraft i dynamiken i den sociala strukturen. Men enklaverna måste också sättas i relation till varandra, utbyte, samarbete och konflikt utgör förutsättningarna för bildandet av nya sociala strukturer och identiteter. Om vårt mål är att frigöra denna dynamik, är det ökade intresset för konst och arkitektur som en social praktik i det offentliga rummet en bra början. I stället för att fokusera på den rumsliga utformningen tar dessa praktiker ofta sin utgångspunkt i det sociala rummet i ett samarbete med lokala föreningar och samfund. Förändringar i rummets fysiska form kan sedan integreras som en del av processen, istället för att vara det dominerande verktyget för att inleda social förändring. Rumets utformning kan stödja den kollektiva processen, men måste vara öppen för en dialektisk process mellan social form och materia. Integriteten hos konstnären/arkitekten är i sådana processer den bräckliga garantin för autonomi, som kan manipuleras till att användas för gentrifiering, integration och normalisering. Frågan om autonomi måste därför tas upp på en mer strukturell nivå när starka politiska och ekonomiska krafter kommer in i bilden.

Nya Karolinska Solna

Nya Karolinska Solna, NKS, är ett projekt stort som en mindre stadsdel, samlat i en volym. Det är flaggskeppet i den pågående ombyggnaden av det medicintekniska forskningsklustret runt Karolinska institutet och norra stationsområdet. På många sätt är det snarare en samhällelig process än ett byggprojekt. Sjukhusbyggnaden är en huvudkomponent i den stora omorganisationen av vården i Stockholms län som är sammanlänkad med byggprojektet. Omorganisationen har drivits av en vision om att skjuta vården mot närsjukvård och mer förebyggande vård. Ett av målen med vårdens omorganisation är mer förebyggande vård där individen sätts i centrum, så att ansvaret för befolkningens hälsa förskjuts närmare individerna. De patienter som behöver högt specialiserad skall tas om hand på NKS, där forskning och vård skall samverka för ömsesidigt lärande. I NKS möts tre olika flöden: patienten, forskningen och vården och sjukhusbyggnaden kan ses som ett monument över samverkan mellan vetenskapen, befolkningen och den statliga omsorgen. Sjukhuset är även en del i stadens flöden vilket bl a tar sig uttryck i hur sjukhuset möter sin närmiljö, med ett tydligt entrétorg, butiker i bottenvåningarna och i entréhallen.

NKS är ett samhällsbyggnadsprojekt av modernistiska dimensioner: Under efterkrigstiden var det boendemiljön som skulle lösas rationellt och skapa det goda samhället, på 80-talet låg fokus på kultur och handel, medan det idag är vården som står i centrum. NKS är från bakgrund till genomförande ett biopolitiskt projekt för kunskaps- och informationssamhället och det är signifikativt att det är inom vården som samhället gör en samlad insats idag. Genom vården regleras förhållandet mellan individens kropp och samhällskroppen och det är här politiken kan ges uttryck i ett stort och på många sätt utopiskt byggnadsprojekt.

Projektorganisationen utgör i sig ett socialt rum, som ständigt söker och genererar produktiva relationer. Komplicerade kontraktsförhållanden och mängden inblandade projektörer och beslutsfattare gör att de tekniska och gestaltningsmässiga frågorna är lättare att hantera än de sociala och processuella. Projektets informationshantering bygger på databaser, där informationen istället för att inordnas i ett hierarkiskt system märks, ges vissa egenskaper, så att den av sig själv skall hitta fram vid rätt tillfälle. De styrande faktorerna läggs på informationen själv, på ett sätt som kan påminna om hur

den förebyggande vården skall få de potentiellt sjuka individerna att själva söka vård. På ett motsvarande sätt skall projektörerna vara självgående, istället för en hierarkisk beslutskedja skall de genom ett systematiskt upplägg erhålla rätt information och rätt verktyg, som får dem att projektera så att resultatet blir en sammanhängande och fungerande helhet.

Nya Karolinska Solna är ett aktuellt exempel på arkitektur som ett politiskt instrument i en biopolitisk kontext. Samtidigt är det ett exempel på utökad samverkan mellan det offentliga och det privata, samt på tillämpningen av avancerad informationsteknologi. Därigenom kan det ge ledtrådar i sökandet efter en processinriktad och uppdaterad arkitektroll.

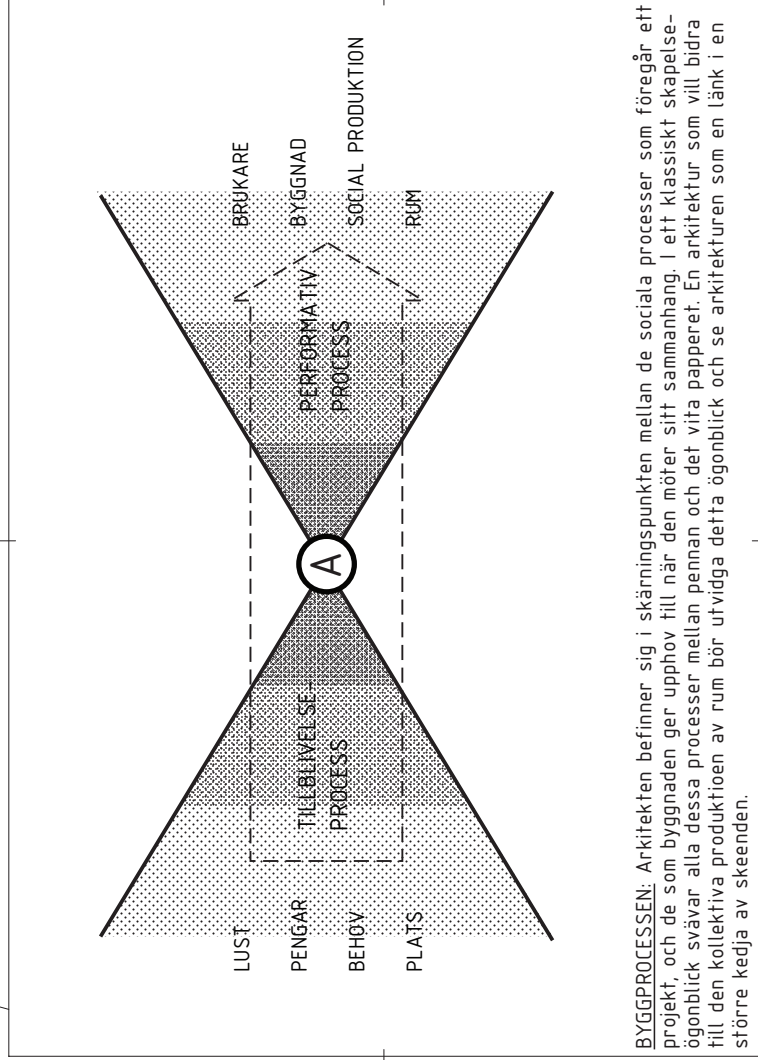
SAMMANFATTNING OCH PÅSTÅENDEN

Kontroll utövas idag indirekt, genom ett komplext system av begär och konsumtion, där individens val är ett mål snarare än en utgångspunkt. Utformningen av incitamenten för valen får större betydelse än själva valen. Ideologier eller utopier är trubbiga redskap för att styra individernas val, som fungerar bäst då konfliktytorna i samhället är skarpa och åsiktsklyftorna djupa, medan dagens samhälle har utvecklat oändligt mycket mer komplexa och förfinade mekanismer. Maktutövning handlar i högre grad om makten att utforma de styrande processerna, än att fatta själva besluten.

Den byggda miljön kan utifrån detta diskuteras på tre sätt: Dels den byggda miljös egen tillblivelseprocess, dels den performativa processen den ger upphov till när den sedan används. Harveys ”rätten till staden” kan förstås som att vi alla har rätt att delta i och ha inflytande över båda dessa processer. Den tredje processen är arkitektens subjektiva ställningstagande och uttolkning, som kan samspela mer eller mindre med de båda övriga processerna.

Stadsplanering är typexemplet där tillblivelseprocessen skulle kunna vara öppen för medverkan från fler individer i samhället. Dagens svenska planeringsapparat har tre moment av samverkan, samrådet och utställningen samt bygglovet. I övrigt är processen optimerad för att förverkliga politikernas intentioner och tillvarata kommunens intressen, där samverkan med näringsliv och kapital står i fokus. Planeringens uppgift blir att säkerställa ”kvalitet” och allmänna intressen i denna process. När detta arbete sköts som bäst blir resultatet som Hammarby sjöstad, en genomkontrollerad och framgångsrik stadsdel. Men deltagandet och inflytandet över processen är minimal, begränsad till en liten skara makthavare och kapitalägare. För att leva upp till idealen i ”rätten till staden”, skulle det behövas en lägre grad av kontroll, andra incitament för styrningen av utvecklingen och ett mindre ensidigt fokus på vinstmaximering. Det som saknas är inte en massiv medborgardialog, utan faktiska möjligheter för mindre och fler aktörer att agera och fatta beslut om vad som skall göras. Resultatet kan bli en stad som inte byggs som en hel maskin, utan som summan av en rad mindre delbeslut. Vår planeringsapparat är utformad för ideologiernas tid, men behöver ta steget in i biopolitiken och samtiden.

Arkitektur är oftare än planering ett resultat av ett privat initiativ snarare än en kollektiv process. Arkitektens subjektivitet blir därför

BYGGPROCESSEN: Arkitekten befinner sig i skärningspunkten mellan de sociala processer som föregår ett projekt, och de som byggnaden ger upphov till när den möter sitt sammanhang. I ett klassiskt skapelse-ögonblick svävar alla dessa processer mellan pennan och det vita papperet. En arkitektur som vill bidra till den kollektiva produktionen av rum bör utvidga detta ögonblick och se arkitekturen som en länk i en större kedja av skeenden.

en ersättning för den kollektiva processen, arkitekten är en uttolkare av de kollektiva fenomen som arkitekturprojektet berör. Arkitekten ger sin tolkning ett uttryck genom arkitekturen, vilken sedan får sin mening när den används i en performativ process. Ju mindre arkitekturen styr tolkningen av tolkningen, desto större grad av autonomi har arkitekturen gentemot sin kontext och desto större inflytande har användaren över användandet och uttolkningen av arkitekturen. Detta innebär ett förhållningssätt motsatt mot funktionalismen, en sorts antifunktionalism, kanske till och med en sorts formalism. Samtidigt är det inte den arkitektoniska formen som är intressant för sin egen skull, utan som ett medel att förmedla mellan staden, dess kollektivitet och dess användning. Arkitekturen och staden växer fram i ett växelspel mellan arkitekten, samhället och brukarna.

Olika ställningstaganden i fråga om "rätten till staden" genererar olika arkitektroller och därmed även olika arkitekter. En arkitektroll som tar ställning för staden som en kollektiv process, där vi alla har rätt att delta, måste ta sin utgångspunkt i både de sociala processer som föregår ett projekt (tillblivelseprocessen) och de som äger rum när projektet är färdigt (den performativa processen). Arkitekten kan framstå som den som bäst förstår dessa processer, och som är bäst på att styra dem genom den tänkta och byggda formen.

Den estetiska elitismen och den dolda agendan som ovan beskrivs som dominerande inslag i arkitektrollen, är egentligen avarter av arkitektens redskap och möjligheter, som uppstår när deras syfte inte är klart uttalat eller tänkt. Det verkar som om maktstrukturer inom och utom arkitektens fält bidrar till att hålla dessa redskap oformulerade och därmed hämmar en utveckling av arkitektrollen och arkitekturen mot en mer produktiv position i dagens samhälle. Genom den här texten har jag undersökt och försökt omformulera arkitektens redskap. Genom att ta ställning för den kollektiva produktionen av rum och arkitektens autonomi vill jag bidra till en utvidgad diskussion om arkitektrollens och arkitektens möjligheter i konsumtions-samhället.

LITTERATUR

- Niels Albertsen: ”Arkitekturens fält”
- Pier Vittorio Aureli: ”The Possibility of an Absolute Architecture”
- Pier Vittorio Aureli: ”The Project of Autonomy: Politics and Architecture Within and Against Capitalism”
- Jean Baudrillard: ”Simulacra and Simulation”
- BIG: ”Yes is more”
- Christian Björk: ”Klassamhället mitt i funkisens manifestation”, SvD 17/8 2011
- Donald Broady: ”Kulturens fält. Om Pierre Bourdieus sociologi”
- Pierre Bourdieu: ”Modeskaparen och hans märke”
- Judith Butler: ”Kropparnas allians och gatans politik”, ur Glänta 3-4.11
- Gilles Deleuze: ”Plato and the Simulacrum”
- David Harvey: ”Rätten till staden”
- Lars Anders Johansson: Ledare i Barometern 6/8 2011
- Tahl Kaminer: ”Architecture, Crisis and Reuscitation“
- Rem Koolhaas: ”Delirious New York”
- Rem Koolhaas: ”Generic City”
- Helena Mattsson: ”Arkitektur och konsumtion”
- Helena Mattsson och Sven-Olof Wallenstein: ”Den svenska modernismen vid vägskalet ”
- Saskia Sassen: ”Scale and Span In a Global Digital World”
- Lara Schrijvner: ”Radical Games: Popping the Bubble of 1960’s Architecture”
- Meike Schalk: ”Imagining the Organic City”
- Manfredo Tafuri: ”Project and Utopia”
- Manfredo Tafuri: ”Toward a Critique of Architectural Ideology”, Contrapiano 1
- Roemer van Toorn: ”No More Dreams? The Passion for Reality in Recent Dutch Architecture”
- Robert Venturi, Denise Scott Brown och Steven Izenour: ”Learning from Las Vegas”, 1972
- Sven-Olof Wallenstein: ”Biopolitics and the Emergence of Modern Architecture”
- Sven-Olof Wallenstein: ”Security and Freedom: Reflections on Foucault”

